

Aixovar, diners i contraban. L'equipatge dels moriscs expulsats segons els registres de béns de Castella*

Aixovar, diners i contraban. L'equipatge dels moriscs expulsats segons els registres de béns de Castella

per Manuel Lomas Cortés

RESUM:

Un dels apartats que pitjor es coneixen de l'expulsió dels moriscs fa referència a la quantitat i qualitat dels béns que van poder arreplegar i carregar aquells bandejats abans de ser obligats a abandonar les seues cases i partir cap a un futur incert. La limitació de les fonts fa que la recerca d'aquest tipus d'informació siga molt complicada en el cas dels moriscs de la Corona d'Aragó, però a Castella hi ha instruments precisos que permeten apropar-se al seu estudi. La conservació d'alguns registres de béns elaborats en els instants previs a l'expulsió dels moriscs castellans poden ajudar-nos a conèixer millor una part important de la seua economia domèstica i el seu patrimoni, la seua forma de vestir i, fins i tot, el seu nivell d'assimilació o integració en la vella societat cristiana.

PARAULES CLAU:

Moriscs, registres, aranzels, contraban, vestimenta.

ABSTRACT:

One of the least-known aspects of the expulsion of the Moriscos is that of the amount and the kind of possessions the exiles were allowed to take with them into exile and an uncertain future. Lack of sources hampers research into this matter in the case of the Crown of Aragon, but for Castile we have precise documentation to approach it. The preservation of some records of property from immediately before the expulsion allow us to form an idea of an important part of the domestic economy and heritage of the Castilian Moriscos, their dress and even the degree of their assimilation into the Old-Christian society.

KEYWORDS:

Moriscos, records, taxes, contraband, clothing.

* Aquest treball ha estat realitzat en el marc del projecte del Ministeri de Ciència e Innovació «El gobierno, la guerra y sus protagonistas en los reinos mediterráneos de la Monarquía Hispánica» (HAR2008-00512). Vull agrair a Alberto Marcos Martín, Margarita Birriel Salcedo i Olatz Villanueva Zubizarreta la seua ajuda i els seus consells en la elaboració del present estudi.

Disposat a demostrar que l'expulsió dels moriscs no va estar motivada per interessos personals o econòmics, Felip III va adoptar una sèrie de mesures encaminades a respectar la vida i hisenda dels bandejats. Amb aquestes mesures va tractar de projectar una imatge pública de pietat i zel cristià amb l'aplicació del decret, que es basà en la idea del propi sacrifici personal i financer de la Corona —a través de la promesa d'embarcament gratuït i d'altres garanties semblants—, i la seua voluntat d'ajudar als seus —dolents— súbdits moriscs. El permís perquè aquests pogueren disposar d'una part dels seus béns —acompanyat de la exoneració del pagament dels crèdits i *debitoris* contrets tant pels particulars com per les aljames—, va constituir la principal concessió econòmica sobre la qual es va fundar aquella particular posició política. —*Vayan a embarcarse (...) llevándose consigo, de sus haciendas muebles, lo que pudieren en sus personas*— havia dit el rei a València, donant així per entesa una mesura de favor cap als moriscs, i en perjudici dels senyors i la mateixa Corona, que, malgrat això, ocultava altres motivacions. Amb aquella autorització s'esperava mitigar el detriment d'una altra concessió polèmica —*se les proveerá en ellos [les naus del rei] del vestimento que necessario fuere para su sustento durante la embarcación*— i prevenir el risc latent de rebel·lió amb un avantatge que, sens dubte, llevava una mica de ferro al decret.¹

Esperonats per la promesa de la terra, però també pel benefici i recompensa del servei al monarca, els senyors dels moriscs no s'oposaren a la mesura —llevat de comptades excepcions—, i fins i tot va haver qui va permetre la venda de propietats immobles. Així, els moriscs tingueren via lliure per a reunir bona part de les seues pertinences, que carregaren sobre els carros i cavalcadures ignorant sense embuts la limitació implícita en l'edicta d'expulsió. El bagatge que deixaren darrere va ser tant escàs com els bàndols ho permeteren. Si fem cas als oficials patrimonials del duc de Lerma al marquesat de Dénia, els moriscs només deixaren en les seues cases restes de vaixelles, mobles esquinçats, uns pocs estris i, això sí, el seu bestiar, pràctica que degué d'estendre's per molts indrets de moriscs del Regne.²

El valor dels béns carregats seria bàsic a l'hora de finançar el noli privat d'embarcacions, però també com a suport econòmic durant els dies d'espera en els molls. La venda d'estrís i productes agrícoles i manufacturats als ports d'embarcament va ser massiva, i provocà *una feria general, la más barata que jamás hubo en aquel Reyno, de cuantos bienes muebles poseían*. De vegades per necessitat, i de vegades per comoditat o interès, els moriscs es van aplicar a vendre tant com van poder, desfent-se preferentment dels seus excedents agrícoles, dels seus animals de corral i de les cavalcadures que les havien emprat per a transportar les pertinences. La precipitada disposició de tota mena de productes en el mercat i la rapidesa amb què els moriscs es veien obligats a vendre'ls, no tardaria en afectar els preus. S'obriren aleshores grans possibilitats de beneficis per als més voraçs

1. Archivo General de Simancas (AGS), Sección Estado (E), 2638b, 63. Edicte d'expulsió dels moriscs valencians, València, 22 de setembre de 1609.

2. Mereixen un esment a part les ramaderies, que hagueren de ser abandonades i que, de fet, suposaren en molts casos el principal capítol de benefici immediat per als senyors. M. LOMAS CORTÉS, *El puerto de Dénia y el destierro morisco (1609-1610)*, València, 2009, 76.

però, també, es va aguditzar la complicada situació econòmica per la qual passava el Regne.³ El velló inundà el mercat i el problema de la moneda falsa —arrossegat des d'un temps enrere— es va fer més intens.⁴ Els moriscs no tardaren a ser acusats com a causants d'aquella situació.

Un nou edicte, publicat l'1 d'octubre de 1609, tractà de posar ordre en tota aquella confusió. La venda de ramaderia, cavalcadures i gra va ser prohibida, i el seu benefici reconduït als senyors per tractar de compensar-los, de forma immediata, per la pèrdua que patien amb l'expulsió.⁵ Però a pesar de les noves restriccions els moriscs mantingueren el control sobre la majoria dels seus béns mobles, sense limitació de càrrega o gènere de producte llevat dels esmentats abans. Convençuts que la brevetat dels embarcaments depenia del tracte que es dispensara als moriscs, els comissaris reials dissimularen en molts casos l'aplicació estricta de les restriccions. Com a resultat d'aquesta política, i d'acord amb les xifres aportades en un memorial vist en el Consell d'Estat, els moriscs valencians haurien pogut emportar-se diners, joies i estris per un valor aproximat de sis milions de ducats entre setembre i desembre d'aquell any.⁶

Les mesures de control duaner a Castella

No hi ha cap dubte que la Corona va aconseguir els objectius que s'havia proposat a l'hora d'adoptar aquella política. Felip III havia gastat tants diners i perdut tant en l'expulsió de València que era difícil atribuir-li algun benefici personal —almenys econòmic— amb tot allò. Tanmateix les concessions que s'havien donat als moriscs havien facilitat enormement el bandejament però, amb tot, aquell model d'administració havia motivat l'obertura d'un profund debat al si de la Cort. Felip III i els seus ministres no negaven les virtuts del mètode, però consideraven excessives les pèrdues derivades de l'extracció incontrolada de béns mobles. Per aquest motiu l'expulsió dels moriscs castellans patiria una transformació profunda del seu model de gestió econòmica, que tendiria a introduir una normativa més rígida i proteccionista dels interessos mercantils i monetaris de Castella.

Aquesta nova orientació es va inscriure dins d'un corrent més general de reducció de despeses, que va ser emprés per la Corona amb la finalitat d'aconseguir l'autofinançament del procés per mitjà d'una participació més activa dels moriscs. La idea que s'obligava als moriscs a un últim servei econòmic es va evitar en tot moment, tot i que en realitat era precisament el que es pretenia. El sou dels comissaris, així com

3. D. FONSECA, *Relación de la expulsión de los moriscos del Reino de Valencia*, València, 1878, 93.

4. A. FELIPO ORTOS, «Arbitrios frente a la crisis y oposición municipal. El Consejo General de Valencia ante la coyuntura financiera de 1610-1612», *Tiempos Modernos. Revista electrónica de Historia Moderna*, 11, 2004-2005.

5. AGS, E, 217. El marquès de Caracena al Regne de València, València, 1 d'octubre de 1609.

6. Aquesta xifra es va calcular a raó d'una mitjana de dos-cents ducats per casa, quantitat sens dubte desbaratada, però que es feia ressò d'una opinió seriosa i molt difosa, açò és, la gran riquesa que es va treure pels moriscs a València. AGS, E, 213. «Sobre la forma con que se executa la resolución que ha tomado su Majestad de mandar que los moriscos del Reyno de Valencia se passen a Berbería».

el noli de les embarcacions, havia d'eixir ara de les hisendes dels moriscs, i el respecte als drets duaners castellans brindà l'excusa perfecta per a introduir la reforma del sistema. Abans emperò de procedir amb la seua nova estratègia, la Corona va encarregar un informe pericial per a dilucidar la viabilitat del projecte, que no tardà en ser aprovat.⁷ L'expectativa d'ingrés derivada del cobrament d'aquests drets seria suficient per a finançar el procés sense necessitat que la Corona acudira a la firma de nous crèdits, però els ministres de Felip III pretenien anar més lluny.

Amb una balança comercial tradicionalment deficitària a causa del model de producció, els preus de venda i la manca de competitivitat en el mercats exteriors, l'expulsió dels moriscs es va presentar com a una oportunitat inesperada d'incrementar les exportacions castellanues.⁸ Atés que els moriscs tindrien prohibida l'extracció de metalls preciosos, i fortament taxada la de les joies —d'acord amb els aranzels vigents—, s'entendria que molts d'aquests es veurien obligats a invertir els seus diners en la compra de tèxtil i d'altres indústries subjectes a drets menys onerosos. El volum de negoci era potencialment extraordinari i, ben canalitzat, ajudaria sens dubte a què les exportacions s'intensificaren. Per aquest motiu en els edictes d'expulsió dels moriscs castellans es va introduir l'ordre per la qual tots els bandejats haurien d'*emplear el dinero, plata, oro y joyas que tubieren en mercaderías compradas de naturales de estos Reynos y en frutos de la tierra*.⁹ Si tot eixia com s'esperava la Corona ingressaria beneficis substancials derivats del pagament dels drets duaners, al mateix temps que ajudaria al comerç castellà. Però per a aconseguir això necessitava, primer, conèixer amb exactitud el valor i gènere dels béns mobles que tenien aquells moriscs.

Per evitar possibles frauds i l'extracció incontrolada de mercaderies prohibides durant el procés d'expulsió la Corona va establir una sèrie de controls. D'acord amb els bàndols de Castella, tot aquell morisc que prengué el camí del bandejament primer hauria de registrar els seus béns davant la justícia de cada població, per tal d'aconseguir una llicència d'eixida i un inventari signat que, més tard, presentaria en els ports d'embarcament d'Andalusia i Múrcia o en la duana —especialment establerta per a l'ocasió— de Burgos. Els comissaris reials procedirien aleshores a un segon registre, en què acararien la càrrega presentada amb l'inventari autoritzat per la justícia dels seus llocs d'origen. Després d'aquest segon control una nova llicència permetria l'eixida definitiva de cada família de moriscs.¹⁰

L'equipatge dels moriscs andalusos

Els registres de béns efectuats a Castella al llarg del procés d'expulsió constitueixen una font de valor extraordinari per al coneixement de la vestimenta, els

7. AGS, E, 220. Domingo de Zabala a Felip III, Sevilla, 29 de gener de 1610.

8. A. GARCÍA SANZ, «Castilla 1580-1650: crisis económica y política de 'Reformación'», en J.H. ELLIOT y A. GARCÍA SANZ (Eds.), *La España del conde duque de Olivares*, Salamanca, 1990, 495-516.

9. AGS, E, 2638b, ff. 127-131. Felip III a don Luis Fajardo, Madrid, 13 de gener de 1610.

10. Archivo Ducal de Medinaceli (ADM), Archivo Histórico (AH), 256, ff. 197-198. Felip III al duc de Lerma, Madrid, 19 de gener de 1610.

aixovars i el conjunt de les possessions mobles dels moriscs a principis del segle XVII. El seu estudi ofereix dades importants sobre la seua economia domèstica i el nivell de les seues rendes, al mateix temps que aporta informació directa i detallada sobre la moda tèxtil i els gustos de l'època. La seua importància ha passat, per contra, desapercebuda a causa en gran mesura de la dificultat per localitzar els certificats de registre elaborats per les justícies locals i els comissaris de l'expulsió. Amb tot els encarregats de les inspeccions no van ser sempre meticulosos a l'hora de descriure els béns que carregaven els moriscs, fet que complica encara més el descobriment d'inventaris complets.

Els registres efectuats al Guadalquivir entre gener i febrer de 1610 són un clar exemple de la concisió de molts comissaris a l'hora de donar notícia sobre els béns carregats pels moriscs. Encara que no es coneix la seua totalitat, el manuscrit 9577 de la Biblioteca Nacional de España conserva les actes de l'embarcament, d'almenys, vint-i-dos naus i més de quatre mil tres-centes persones, elaborades a Sevilla per don Juan de Velasco. En aquestes s'evidencia l'interés d'aquest comissari en la recerca de contraban i mercaderies subjectes a aranzels, així com el seu complet desinterés a l'hora de descriure la resta dels béns declarats per aquells moriscs. En moltes ocasions, aquest comissari es va acontentar amb anotar que els moriscs es presentaven amb un fato,¹¹ o amb petits farcells¹² i taleques,¹³ en què reunien totes les seues pertinences i que, en la majoria dels casos, no eren més que *ropa de su vestir*. Una minoria d'aquests es presentaven de vegades amb arques i arquetes, però el seu contingut no va variar. Lluny de trobar contraban, el comissari no hi va trobar més que *ropa vieja*, fet que vindria a assenyalar que un bon nombre de moriscs sevillans, i del seu entorn immediat, arribaren al Guadalquivir amb una càrrega que consistia, essencialment, en les seues peces de vestir, la seua roba de casa, quantitats de diners no subjectes a aranzels i, en ocasions, les eines del seu ofici.¹⁴

Després del transcurs dels primers dies d'embarcament a Sevilla, el marquès de San Germán —encarregat de l'expulsió a Andalusia— va fer una primera valoració de la riquesa dels bandejats. Els moriscs sevillans distaven molt de ser tant rics com la creença popular els atribuïa¹⁵ i, llevat d'excepcions, no pareixien tenir gran quantitat de coses per registrar.¹⁶ El marquès pensava fins i tot que aquella inesperada situació poguera estar motivada pel frau però, a pesar que va dictar un nou edicte en què es va requerir la col·laboració de la ciutat per a descobrir els

11. Roba i altres objectes que algú té per a l'ús precís i ordinari. Totes les definicions d'estris, materials i peces de vestir arreplegades en aquest article s'han extret de la vigèsima segona edició del *Diccionario de la Real Academia Española de la Lengua*, Madrid, 2001.

12. Porció de roba o d'altres coses nugades.

13. Sac o bossa ampla i curta, de llenç bast o una altra tela, que serveix per a portar o guardar les coses.

14. Biblioteca Nacional de España (BNE), Manuscritos (Mss). 9577, ff. 22-26.

15. A. DOMÍNGUEZ ORTIZ, *Historia de Sevilla. La Sevilla del siglo XVII*, Sevilla, 2006 (1ª Ed. Sevilla, 1986), 184.

16. AGS, E, 220. San Germán a Felip III, Sevilla, 1 de febrer de 1610.

possibles actes de contraban que s'estiguessen escometent, no va obtenir grans resultats. Si aquells moriscs ocultaven part de les seues possessions per a evitar confiscacions o el pagament de drets duaners, no ho feien en els vaixells que els transportaven, sinó d'una altra manera.¹⁷

Els resultats no eren els esperats, i el registre de tèxtil i d'altres productes per a l'exportació ho demostrà. Van ser molt pocs els moriscs que coneixem que, embarcats a Sevilla, invertiren part de les seues hisendes en la compra de mercaderies. A finals de gener el morisc Diego de Murcia declarà embarcar —almenys d'acord amb els registres de don Juan de Velasco—, llevat de dos costals¹⁸ de roba i un fardot¹⁹ de llenç.²⁰ L'1 de febrer Jerónimo Gallardo y Pedro López registrarien un costal i dos taleques de bescuit a bord d'una embarcació gallega, però fins i tot en aquest cas és difícil determinar si es tractava d'una mercaderia com a tal o, més bé, de la reserva comuna de menjar de les noranta-una persones que s'havien embarcat en aquella *nao*.²¹ Dos dies més tard diversos moriscs, embarcats en *La Lechera*, registraren algunes manufactures destinades a la comercialització. El doctor Gonzalo de Araya declarà un fardot de ras²² verd, fins a vint-i-sis vares²³ de *palmilla*²⁴ de Baeza i catorze de *bengala*,²⁵ apart d'una arca amb la seua roba de vestir i dotze unces de plata per les qual va pagar els drets corresponents. Diego Rivera va visitar dos sàrries²⁶ de tabac i uns altres dos de cotxinilla.²⁷ Pedro Álvarez i Pedro López registraren un fardot de drap²⁸ cadascun, i Francisco de Guzmán uns altres dos. Bernardino de Manrique declararia portar alguna cosa de drap de Baeza, encara que no es va especificar la quantitat. La resta de les dues-centes trenta-set persones embarcades en aquella galera no declararen, altrament, només la seua roba i petites quantitats de diners permeses pel bàndol.²⁹

Amb tot hi hagué excepcions notables. Un morisc de Sevilla anomenat Antonio de Ávalos carregaria en una sola nau —noliejada amb els seus propis recursos— cinquanta-un sacs i cent trenta-tres fardots de gingebre,³⁰ uns altres dènou fardots

17. *Ibid.* San Germán a Felip III, Sevilla, 1 de febrer de 1610.

18. Sac gran de tela ordinària, en què comunament es transporten grans, llavors i altres coses.

19. Farcell gran de roba o una altra cosa, molt collat, per a poder portar-lo d'una part a una altra. Es fa regularment amb les mercaderies que s'han de transportar, cobrint-les amb xarpellera o llenç embreat o tancat, perquè no es maltracten.

20. Tela de lli, cànem o cotó.

21. BNE, Mss. 9577, ff. 26-28.

22. Mena de pany gros i de baixa estofa.

23. Mesura de longitud amb valors diferents, que oscil·lava entre 768 i 912 mm.

24. Gènere de drap, que particularment es llaura a Conca.

25. Tela fina.

26. Cofa gran, regularment sense nanses, més llarga que ampla, que serveix per a carregar d'una cavalleria.

27. Matèria colorant que s'obté de l'insecte amb el mateix nom, que s'usava per a donar color de grana a la seda, llana i altres coses.

28. Tela de llana molt espessa i amb el pel més curt com més fi és el teixit.

29. BNE, Mss. 9577, ff. 40-42.

30. Planta de la Índia, d'olor aromàtica i sabor acre i picant com el del pebre. S'usa en medicina i com a espècia.

i caixes plenes de cotxinilla, arítza³¹ i més gíngebre, juntament amb huit sàrries de sassafràs,³² uns altres vint-i-tres amb més arítzes, diverses petaques de tabac i dotze barrils d'*ají*.³³ Tota una fortuna.³⁴ Quasi al mateix temps es rellevarien unes altres càrregues substancials. Alonso de Mendoza registraria fins a quatre fardots de drap de diferents colors fabricats a Córdova i Baeza. Alonso Pérez faria el mateix amb uns altres quatre draps de Baeza i Segovia, i de quatre quintars³⁵ de tabac i mig d'arítza.³⁶ Damián Mendoza visitaria quinze arroves³⁷ de cotxinilla, divuit quintars d'arítzes, tres quintars de tabac i deu arroves de vori. Un home anomenat Garci Pérez declararia quatre caixes de cotxinilla, una peça de drap de color d'oliva i trenta vares de drap de *velarte*.³⁸ Ginés de Mendoza un barril de cotxinilla i deu vares de drap de color d'oliva. Francisco Valenciano vint-i-sis vares de drap, i unes altres més Diego Martín. Rafael de Cárdenas dènou arroves de cotxinilla, una peça de *palmilla* blava i quinze vares de drap morat de Segovia. Sebastián Vázquez i Luis Hernández, de Cumbres Mayores, cent quaranta i vint-i-nou vares de llenç respectivament, mentre que Luis Rodríguez registraria una cofa de tabac, un barril de cotxinilla i una arca plena de *bengala*. Per últim Hernando Rodríguez registraria quatre sàrries de tabac, catorze vares de drap *escarlátí*,³⁹ unes altres catorze de drap de Baeza, trenta de *velarte* i fins a trenta més per a la confecció de toques.⁴⁰ En total eren unes poques desenes de persones entre diversos milers.

En altres ports secundaris d'Andalusia es reproduiria una situació semblant. D'acord amb els registres efectuats a Almuñécar a un centenar de moriscs de Granada el juliol de 1611, la majoria només registrà petites quantitats de diners, joies i quincalles de poc valor, petites arque i costalets amb roba blanca, algun parament de casa, eines de treball i, sobre tot, matalassos vells sobre els quals recolzar-se en les embarcacions. Només un morisc, Miguel Sánchez, registraria dues taleques de vara roges per les quals va pagar els drets corresponents.

El volum de mercaderies exportables comprades i visitades per aquests moriscs de Sevilla i Granada va ser per tant bastant escàs, sobre tot en relació amb el total de persones embarcades. Tot i que és cert que les referències documentals són molt limitades, les poques que es coneixen presenten testimonis pareguts. L'equipatge

31. Arrel d'arbrust amb el mateix nom, tenia un ús medicinal a més de servir per a l'elaboració de begudes.

32. Mena de safrà.

33. Arbust provinent d'Amèrica, les baies del qual s'obté el pebrot.

34. BNE, Mss. 9577, f. 29.

35. Pes de 100 lliures equivalent a Castella a 46 kg aproximadament.

36. Córdova, Baeza o Segovia eren algunes de les denominades d'origen més comunes de la draperia i el tèxtil de llana castellans. Vegeu M. GARCÍA FERNÁNDEZ, «Tejidos con 'denominación de origen extranjera' en el vestido castellano. 1500-1860», *Estudios Humanísticos. Historia*, 3, 2004, 115-145 (en especial nota 6, 118-120).

37. Pes equivalent a Castella a 11,502 kg.

38. Drap enfeltrat i llustrós, de color negre, que servia per a capes, gonelles i d'altres peces exteriors d'abric.

39. Tela, espècie d'escarlata, de color més baix i menys fi.

40. BNE, Mss. 9577, ff. 38-40.

d'aquells moriscs es composava essencialment de la seua roba de vestir i casa, petites joies —de què en parlarem— i quantitats de diners en efectiu que, a Almuñécar, oscil·laria entre els cinquanta-quatre reals declarats per Alonso Pimentel i els tres mil tres-cents d'Alonso Moreno.⁴¹ Encara que també hi hagué de pobres, que només declararen la roba que portaven posada i depenien de l'almoïna dels seus congèneres, un bon nombre d'aquests moriscs comptava amb els diners suficients per a pagar els seus nolis —en ocasions bastant onerosos—, comprar alguna cosa de menjar i mantenir un petit dipòsit de moneda en el moment de l'embarcament. Entre tots aquests els més beneficiats pels bàndols reials serien els moriscs antics i totes aquelles persones que, a partir del 23 de març de 1611 i encara què havien obtés sentències favorables per a la seua permanència, van ser obligats a eixir de Castella. A aquests se'ls va permetre la venda de les seues propietats immobles i, per tant, arribaren a la frontera en millors condicions econòmiques. La majoria dels moriscs granadins hagueren, per contra, d'abandonar les seues cases i el bestiar, fet que els situà en una posició de partida més complicada.⁴² Aquest va ser el cas de la majoria dels moriscs de les col·lacions sevillanes, persones sobretot humils, moltes vegades assalariats i jornalers que habitaven a les cases senzilles, i entre els quals destacaven uns pocs transportistes i comerciants.⁴³ En aquest context no resulta gens estrany que la inversió en productes de comerç fora escassa, encara que cal considerar que aquests moriscs, ja foren rics o pobres, granadins o antics, no consideraren en molts casos la compra de mercaderies lícites com un recurs avantatjós del qual valer-se a l'hora d'afrontar el seu bandejament.

Aquesta mateixa situació sembla repetir-se de cap a cap de Castella. En qualsevol cas la parquedat dels informes de registres andalusos no convida a l'adopció de conclusions definitives. L'omissió deliberada de detalls fonamentals com la reserva necessària de menjar que tots aquells moriscs havien de portar damunt —i que rarament va quedar registrada—, la manca de descripcions sobre la qualitat dels aixovars i, en suma, els criteris variables adoptats pels diferents comissaris i escrivans implicats en la visita dels moriscs a l'hora de determinar quins elements s'havien de descriure i quins no —sense comptar amb l'impacte del contraban—, encara impedeixen abordar aquesta anàlisi de forma exhaustiva.

Vestimenta i aixovar

Els registres dels moriscs de Palència i San Lorenzo de la Parilla —a Conca— tendeixen a reforçar, altrament, algunes de les conclusions anteriors.⁴⁴ Les justícies encarregades de la inspecció d'aquestes dues comunitats compliren estrictament

41. AGS, E, 245, 32. Juan López a Felip III, Almuñécar, 2 de desembre de 1611.

42. El conjunt del bàndol d'expulsió es pot consultar en François Martinez, *La permanence morisque en Espagne Après 1609 (Discours et réalités)*, Montpellier, 1997, pp. 479-495.

43. R. PIKE, *Aristócratas y comerciantes. La sociedad sevillana en el siglo XVI*, Barcelona, 1978 (1ª Ed. Ithaca y Londres, 1972), 169-175.

44. Ambdós registres es troben en el lligall 243 de la secció Estado del Archivo General de Simancas.

amb les ordres dictades pel rei i, com a resultat, elaboraren unes llistes de béns concises, en les quals es va descriure fins al més mínim detall dels béns carregats pels exiliats. En ambdós casos ens trobem amb registres caracteritzats per l'abundància de referències a robes i aixovars, i amb poques notícies relacionades amb la càrrega de productes exportables. La visita d'espècies, tintes i d'altres mercaderies presents en els ports andalusos desapareix quasi per complet en aquest àmbit —només un morisc de San Lorenzo, entre cent trenta-huit persones, s'emportà algunes lliures de bri de safrà—, on el que predomina és la compra d'alguns tèxtils.

La tela de llenç cru va ser el tèxtil preferit i més adquirit pels dos-cents moriscs granadins de Palència en el moment del bandejament, encara que també hi hagué qui carregaren taleques de llana i lli, algunes vares d'holanda⁴⁵ i ruà,⁴⁶ seda crua, tafetà⁴⁷ i, fins i tot, llavors de seda.⁴⁸ Però en realitat l'adquisició de tèxtils no va ser la principal inversió portada a terme per aquests moriscs, que correspongué a la compra d'animals de càrrega. Tot i que les notícies provinents de la duana de Burgos senyalen l'arribada de nombrosos cotxes⁴⁹ i el lloguer d'aquests tipus de transport està documentat en la zona vallisoletana,⁵⁰ la majoria dels moriscs hagueren de fer el camí a peu, servint-se d'algunes bèsties. En els registres de Palència i San Lorenzo de Parrilla la presència d'atzembles i ases és constant —quasi totes les famílies en tenien—, així com les dades sobre la seua compra.⁵¹ La imatge que es representa sovint és la de persones arrossegant ases i mules carregats d'alforges, taleques i cofres, la gran majoria plens de roba i entre els quals, de vegades, s'hi amagaven petites joies i d'altres estris quotidians.

Per norma general el registre es dividia en dues fases. Primer s'inspeccionava la roba que els moriscs duïen i, a continuació, es passava a revisar els seus fardots i taleques. En aquest sentit no sembla que s'obligués ningú a desvestir-se per complet —en els trasllats que es coneixen no solen aparèixer referències a la

45. Llenç molt fi amb què es feien camises, llençols i d'altres coses.

46. Tela de cotó estampada en colors que es fabricava en la ciutat francesa de Rouen.

47. Tela prima de seda, molt espessa.

48. La comercialització d'ous de cuc de seda no ha estat ben estudiada per a Castella. El principal centre seder castellà era Toledo, però no hem trobat constància de la seua venda en la zona palentina. Aquest tipus d'exportació ha sigut estudiat per la València del període per D. MUÑOZ NAVARRO, «Mercaderes italianos y tráfico comercial entre el reino de Valencia e Italia en época moderna», *12th Annual Mediterranean Studies Congress*, Cagliari 27-30 de maig de 2009, en premsa. A Itàlia hi ha un treball clàssic sobre el tema: A. MOIOLI, *La gelsibachicoltura nelle campagne lombarde dal seicento alla prima metà dell'ottocento. Parte Prima. La diffusione del gelso e la crescita produttiva della sericoltura*, Trento, 1981.

49. AGS, E, 220. El comte de Salazar a Felip III, Burgos, 17 de febrer de 1610.

50. O. VILLANUEVA ZUBIZARRETA, «Camino de Berbería. El exilio forzoso de los moriscos vallisoletanos en 1610» en *Investigaciones Históricas: Época Moderna y Contemporánea* 26, 2006, 61-80.

51. Donada la gran quantitat i valor de les cavalcadures registrades a Burgos, el comte de Salazar permetria als moriscs conservar-les només fins a Vitoria. Una vegada hi arribessin, i de conformitat amb les lleis duaneres castellanes, serien confiscades i tornades a Burgos, on es vendrien i el seu valor aplicat a la Real Hacienda. AGS, E, 220. El conde de Salazar a Felipe III, Burgos, 4 de febrero de 1610.

roba íntima i, quan ho fan, es tracta sempre de recanvis—, encara que sa sap que a Almuñécar es va manar col·locar una tenda per a la inspecció per separat de les dones, tasca que es confià a algunes de les matrones de la ciutat. Almenys en aquella vila els registres personals hagueren de ser conscienciosos.⁵²

A pesar de la distància que operava entre ambdues poblacions, els moriscs de Palència i San Lorenzo de la Parrilla compartien un tipus de vestimenta molt semblant. Per norma general els homes es cobrien amb un vestit de drap obscur o drap de pèl de cabra⁵³ —negre o de mescla⁵⁴— de manufactura segoviana, també anomenat fraresc, decorat de vegades amb guarnicions de molinets⁵⁵ o passamaneria⁵⁶ de tafetà, però habitualment pla.⁵⁷ Sota d'aquests teixits solien portar el denominat perpunt,⁵⁸ peça confeccionada de drap, drap de pèl de cabra o baieta⁵⁹ de Flandes.⁶⁰ El perpunt podia estar decorat amb voltes⁶¹ o mànegues postisses de tafetà llis o frisat⁶² encara que, depenent del nivell adquisitiu de cada morisc, també podien ser de cotonia,⁶³ *telilla*,⁶⁴ agulla, vellut,⁶⁵ seda o tela d'or fals. Les descripcions assenyalen que molts dels perpunts estaven confeccionats per a portar una valona⁶⁶ i gorgera⁶⁷ —de vegades escarolat⁶⁸—, però normalment no les portaven posades en els registres, sinó que les tenien guardades i cosides junt amb les camises, segurament per a caminar amb major comoditat. En les cames vestien valons⁶⁹ de llenç, drap, llana o

52. Ags, E, 232. Pedro de Arriola a Felipe III, Málaga, 1 d'agost de 1611.

53. Tela de seda molt llustrosa.

54. Teixit fet de fils de diferents classes i colors.

55. Guarnició que s'usava antigament en els vestits.

56. Gènere de galó o trenzilla, cordons, borles, serrells i més adornaments, que es fan i serveixen per a guarnir i adornar els vestits i d'altres coses.

57. Aquesta descripció sembla que coincideix amb el drap de llana segoviana per excel·lència, açò és, el «veintidoseno fino negro», peça d'una certa qualitat difosa en l'àrea de Palència. Vegeu A. GARCÍA SANZ, «Segovia y la industria pañera, siglos XVI-XIX», en *Segovia 1088-1988. Congreso de Historia de la ciudad*, Segovia, 383-408.

58. Vestimenta curta amb mànegues i *brabones*, dels que penjaven regularment unes altres mànegues soltes o perdures, i es vestia ajustada a la meitat del cos sobre el guipó.

59. Tela de llana, fluixa i poc espessa.

60. Palència comptava en el segle XVI amb una petita indústria drapera, centrada en la comercialització de productes de llana. Amb la crisi d'inicis del XVII augmentà per contra la fabricació del teixit de baieta, contínuament arreplegat en els registres de béns dels moriscs de Palència. Es pot per tant considerar que aquella peça fóra de producció autòctona. R. HERNÁNDEZ GARCÍA, *La industria textil en Palencia durante los siglos XVI y XVII*, Valladolid, 2008, 100-130.

61. Adornament o tela sobreposada en l'extremat de les mànegues o d'altres parts de certes peces de vestir.

62. Teixit de seda el pèl del qual es frisava formant anteres.

63. Tela blanca de cotó cosida comunament de cordonet.

64. Teixit de llana més prim que el camellot.

65. Tela de seda vellosa i espessa, formada per dos ordits i una trama, o la d'un aspecte semblant.

66. Coll gran i girat sobre l'esquena, els muscles i el pit.

67. Adornament del coll, fet de llenç plegat i prisat.

68. Cabeç o puny d'una camisa molt gran i ben emmidonat, i disposat per mitjà de motlles en forma de fulles d'encisam.

69. Calçons amples i amb plecs, anomenats així per venir de Flandes.

estamena⁷⁰ —encara que també hi havia de seda, sempre en tonalitats obscures—, i en els peus botes de pell —encara que en la majoria de les ocasions el calçat no va ser registrat. El seu abillament se solia completar amb un capot,⁷¹ una capeta⁷² o una combinació de capa manxega i capotell de dues falde,⁷³ alguns plans, uns altres amb *golpes*⁷⁴ de botons i guarnició de molinets, passamaneria o voltes de tafetà. El seu color solia ser obscur, encara que també hi havia d'estella.⁷⁵ Curiosament, cap dels moriscs que es coneixen en aquestes llistes va registrar barret.

Encara que els moriscs empraven ornaments en els seus vestits, aquests no solien ser massa cridaners. Molinets i passamaneria estaven normalment brodats en verd, morat i altres tonalitats més bé discretes que, a excepció del color groguenc que l'estella donava a les capes i valons, no deurién destacar massa sobre el negre predominant. Les dones morisques usaven colors semblants en les seues peces, però la seua vestimenta era bastant més complicada que la dels homes. La seua roba solia ser de drap bru o baieta negra, de mànega estreta en ocasions decorada amb rivets.⁷⁶ Cobrien les seues cames amb manteus⁷⁷ i saies de drap —normalment obscures, però també blavess, verdes, roges o blanques— i faldellins⁷⁸ amb rantes⁷⁹ o ribets de vellut, guarnits de vegades amb brocatell,⁸⁰ i a sobre d'aquestes portaven posats davantals d'estamena i estelles, decorats amb passamà i coll escarolat. Per davall d'aquestes usaven calces de vegades tosqués, de drap fraresc, d'altres acolorides, de punt, nacrades, encarnades, rosa pàl·lid, verds i blaus, terroses⁸¹ i amb cintes, rematades en ocasions per bandes de tafetà tornassolades,⁸² nacrades i de múltiples colors. Als peus portaven sabates de pell, moltes vegades cobertes per xinell⁸³ per a una major comoditat del camí.

El tors de les morisques solia anar cobert per cossos⁸⁴ de diferents teixits. Des del cordellat⁸⁵ al tosc drap de ras, passant pel llenç, la *telilla* i el domàs,⁸⁶ els cossos

70. Teixit de llana, senzill i ordinari, que té l'ordit i la trama d'estam.

71. Capa d'abric feta amb mànegues i amb menor vol que la capa comú.

72. Capa curta amb coll i sense caputxa.

73. Peça a mode de capot o capa, que arribava fins a la cintura.

74. Adornament de passamaneria sobreposat en una peça de vestir. També anomenat així el pedaç de tela que cobreix la butxaca.

75. Ascla o pedaços de garrofer que s'usen, amb altres ingredients, per a adobar el cuir i donar-li un color com lleonat.

76. Cinta o cosa anàloga amb què s'arrebossa i es reforça la vora del vestit.

77. Roba de baieta o drap que portaven les dones, de cintura en avall, ajustada i solapada per davant.

78. Falda curta i amb vol que usen les camperoles sobre els enagos.

79. Guarnició en les puntes amb què s'adornen els vestits. També es denomina així a les puntes de coixí.

80. Teixit de cànem i seda, a mode de domés.

81. De color castany claret.

82. Que té o fa reflexos i tornassols.

83. Mena de tapí que usaven les dones per damunt del calçat en temps de fang.

84. Part del vestit, que cobreix des del coll o els muscles fins a la cintura.

85. Teixit groller de llana, amb la trama en forma de cordonets.

86. Tela forta de seda o llana i amb dibuixos formats amb el teixit.

es portaven de ras, però també amb ribets de vellut i passamaneria. Per norma general solien combinar-se amb un gipó —els homes també en portaven— de Sevilla o Holanda, de tafetà, llenç, *telilla*, pèl de cabra o camussa,⁸⁷ de vegades amb mànegues d'anascot,⁸⁸ d'altres amb botoneria i trenyella. Algunes dones riques tenien també cossets⁸⁹ de tela d'or fals o fins i tot amb filats⁹⁰ d'or fi, d'altres de gorgorà,⁹¹ o de tafetà amb trenzilles,⁹² molinets o guarnició de plata. Moltes d'aquestes tenien també camises amb gorgera. Les seues combinacions eren múltiples, com també les faldilles⁹³ —de drap o ras, *filarre* o *pell de rata*, de vegades amb folre d'holandeta⁹⁴— que es col·locaven per damunt. Cinturons i cinnyells⁹⁵ no semblaven ser comuns. Per últim, i al contrari que amb els homes, els registres donarien nombroses notícies sobre diferents peces usades per les morisques al cap. Tot i que apareix algun barret, el més comú va ser que es col·locaren còfies, rebosillos,⁹⁶ *garvines*,⁹⁷ capellina⁹⁸ o una toca de seda, bengala o cotó —hi havia també de drap però s'usaven poc—, unes poques voltes decorades amb plometes. Els mantells, mantellines⁹⁹ i *mantellinas*¹⁰⁰ també eren molt freqüents, i solien estar confeccionats de drap, pèl de cabra, cordellat, *telilla*, tafetà o seda.

A San Lorenzo de la Parrilla s'ha de considerar, tanmateix, una variant regional respecte als moriscs de Palència. En aquesta població de Conca la presència del cuir en la composició de les peces que vestien els moriscs està molt marcada. Allí gechs i cossets,¹⁰¹ mandils¹⁰² i robetes¹⁰³ suplantaren en part al drap i la baieta en la vestimenta tant d'homes com de dones. De la mateixa manera sembla evidenciar-se un major pes de la manufactura de Mondéjar, especialment, en la producció de mantes.¹⁰⁴

87. Pell de camussa, que, després d'adobar-se, es queda suau, vellutada i de color groc pàl·lid. També és un teixit o drap de llana, de tacte i aspecte semblants als de la pell de camussa.

88. Teixit prim de llana, assarjat pels dos costats.

89. Armilla o gipó sense mànegues.

90. Fil amb què es teixeix qualsevol tela.

91. Tela de seda amb cordonets, sense una altra labor per lo comú, encara que també hi havia de llistat i realçat.

92. Galó trenat amb seda, cotó o llana, que serveix per a adornaments de passamaneria, brodats i d'altres moltes coses.

93. Saia que usaven les dones sobre la roba.

94. Llenç tenyit i pensat, usat generalment per a folres de vestits.

95. Corretja o cinta amb sivella o fermall per a subjectar en la cintura certes peces de roba.

96. Toca de llenç blanc, comunament molt subtil, cenyit al cap i al rostre de les dones, que unes vegades queia sobre el coll i els muscles i d'altres sobre el coll i el pit.

97. Còfia feta de filat, que usaven les dones com a adornament.

98. Toca que es posaven al cap les beates i les monges, i els rodejava el rostre.

99. Peça de seda, blonda, llana o un altre teixit, adornat de vegades amb tul o encaix, que usaven les dones per a cobrir-se el cap i els muscles en festes i actes solemnes.

100. Mantellina del cap.

101. Vestidura feta de pell, generalment d'ant, amb mànegues o sense, que cobreix el cos, cenyint-lo fins a la cintura.

102. Peça de cuir o tela fort que, colgada al coll, serveix en certs oficis per a protegir la roba des de la part alta del pit fins a la baixa dels genolls.

103. Mena de jaqueta de pell, que s'usava antigament sobre el guipó.

104. AGS, E, 243. Felip III al marquès de Cañete, Madrid, 19 de gener de 1610.

Encara que hi havia moriscs pobres que no tenien més roba que la que portaven posada, el més normal era que quasi totes les famílies de moriscs registraren peces de recanvi i abundant roba de casa. Per norma general tots els membre de la família tenien dues o tres camises llevat de les que portaven posades, a més de diverses bruses. Amb aquestes guardaven valones i gorgeres, però també punys llavorats, mànegues falses i maneguins. Retalls i tires de tela, madeixes de fil de colors, holandetes, colls solts, colls llavorats, guarnicions i passamaneria per cosir eren habituals en el registre dels costals, així com buiracs¹⁰⁵ i d'altres utensilis de costura. Junt amb aquests apareixien també posts de tovalles i tovallons, normalment elaborats de *gusanillo*,¹⁰⁶ draps de mans de seda, llenç o fil llavorat i mocadors llisos o amb serrells.¹⁰⁷ La roba de llit també era abundant. Els moriscs de Palència o San Lorenzo carregaren amb totes les seues màrfegues d'estopa¹⁰⁸ o *anjeo*¹⁰⁹ i els seus matalassos de llana *trujillana*, als que acompanyaven cobertors, mantes i flassades¹¹⁰ —de llana i lli, llises i llistades—, llençols de cànem, llenç, estopa i *sedilla*, i coixins de plomes, fets de tela, seda i llana, cosits moltes vegades amb filadís, fils i calats de colors. Les possibilitat eren múltiples, tantes com gustos i els recursos de cadascun però, per damunt d'altres consideracions, en la roba d'aquells moriscs hi era subjacent una característica fonamental.

A inicis del segle XVI els moriscs castellans vestien calces i gipons sobre els que posaven *quezotes*¹¹¹ i marlotes,¹¹² vestits fets de llenç fi, Holanda o seda, tintats de diversos colors i decorats amb brocat de vellut i domàs on prevalien certs treballs típicament musulmans com eren les franges, les randes i les flocadures.¹¹³ Usaven també la saia, però fabricada amb una mena de teixit anomenat moltes vegades *cebtí*, i per damunt d'aquests col·locaven alguns mantells peculiars, coneguts com *capellares*¹¹⁴ i barnussos,¹¹⁵ fets de llana i seda. Les morisques cobrien els seus caps amb toques, a les quals anomenaven *albaremes* i almaissars,¹¹⁶ i que decoraven moltes vegades amb serrells.¹¹⁷ Tanmateix a inicis del segle XVII els moriscs expulsats de Palència o San Lorenzo, ja foren granadins o antics, anaven vestits amb la indumentària típica dels cristians vells de les ciutats i el camp, sense diferències en els materials ni els teixits. La pervivència dels serrells i les randes en la decoració

105. Coixinet que serveix per a clavar-hi agulles de cap o normals.

106. Cert gènere de labor menuda que es fa en els teixits de llenç i d'altres teles.

107. Ànima de fil, cànem o cotó, sobre la qual es torç estam, seda o metall per a formar els cordonets de la flocadura.

108. Tela grossa que es teix i fabrica amb l'estopa.

109. Mena de llenç bast.

110. Manta pelluda que es posa damunt del llit.

111. El *quezote* era un vestit de color normalment, fet d'una tela lleugera com la seda o el llenç.

112. Vestidura morisca, a mode de saia vaquera, amb què es ceneix i s'ajusta el cos.

113. Guarnició que queda penjant en els extrems d'alguna roba, a mode de serrell.

114. Mena de mantell a la morisca que es va usar a Espanya.

115. Mena de capa o capot amb caputxa.

116. Ambdós noms defineixen tipus de toques d'ús pels moros.

117. C. BERNIS MADRAZO, «Modas moriscas en la sociedad cristiana española del siglo xv y principios del xvi», *Boletín de la Real Academia de la Historia* 144, 1959, 200-228.

d'algunes peces, o l'ús de borseguins,¹¹⁸ apareixen com algunes de les poques pervivències d'una forma anterior de vestir, encara que ben bé podrien ser el producte de la còpia, per part de la moda cristiana vella, d'alguns motius i estils de l'antiga vestimenta mudèjar.¹¹⁹ Si entenem que la forma de vestir era un mitjà d'identificació nacional i de diferenciació respecte de l'altre, els registres de béns vindrien a demostrar que els moriscs de l'interior de Castella havien donat un pas fonamental cap a l'assimilació de les formes culturals i de vida dels cristians vells. Poc temps després, quan alguns d'aquests tornaren clandestinament a Castella, les autoritats alertarien de l'arribada de moriscs en *ábito de cristiano*, denunciant així la utilització de la vestimenta cristiana com un element de confusió de la identitat.¹²⁰ Però no va ser així. Els moriscs no tornaren a Castella disfressats, sinó amb els mateixos vestits amb què havien partit uns mesos enrere. Aquest fet, es fa evident en la notícia que molts moriscs castellans que havien arribat al nord d'Àfrica van ser obligats a abandonar la seua roba i vestir a la musulmana.¹²¹ Per tant els problemes que les autoritats assenyalaren per a reconèixer-los no serien sinó el resultat mateix del procés d'assimilació iniciat dècades enrere amb les conversions i, les ordres dictades per la Corona per a dissimular amb aquelles persones de tan dubtosa condició, una prova que l'expulsió havia vingut dictada no tant pel fracàs dels esforços d'integració com per una decisió política presa en una conjuntura determinada.

Joies i contraban

Però el registre de la roba dels moriscs no va ser, en tot cas, el principal objectiu dels comissaris, que centraren els seus esforços en la recerca de diners, joies i contraban. D'acord amb els bàndols d'expulsió els moriscs castellans tindrien permesa l'extracció controlada de diners i joies sempre i quan respectaren els aranzels imposats per la Corona. En el cas dels diners es va establir que els moriscs pogueren portar amb ells tot el capital que consideraren oportú per a fer front a les despeses del seu trasllat fins a les fronteres. Una vegada satisfet el valor dels nolis en els ports, o dels lloguers de carros i d'altres transports a Burgos i Vitòria, els moriscs havien d'emprar els diners restants en la compra de mercaderies lícites donat que, a partir d'aquell moment, els comissaris només permetrien l'extracció d'una petita quantitat de moneda destinada a cobrir les primeres despeses dels exiliats a l'altre costat de la frontera. Aquesta quantia va dependre del punt d'eixida i la generositat dels comissaris. En la costa andalusa el marquès de San Germán va establir la llicència en dos-cents reals per persona, mentre que a Burgos el comte de Salazar la fixà en cent reals per adult i cinquanta per cada xiquet menor de dotze anys.¹²²

118. Calçat que arribava fins a més amunt del turmell, obert per davant i que s'ajustava per mitjà de corretges i cordons.

119. C. BERNIS MADRAZO, *El traje y los tipos sociales en El Quijote*, Madrid, 2001, 461-488.

120. R. HENTSCHELL, «Treasonous Textiles: Foreign Cloth and the Construction of Englishness», *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 32-3, 2002, 543-570.

121. J. CONTRERAS, I. PULIDO y R. BENÍTEZ, *Herejes: judíos y moriscos*, Barcelona, 2005, 242-243.

122. AGS, Consell i Juntas d'Hisenda (CHJ), 501-15, 9.

El comissari més sever de tots seria Antonio Paz, comptador nomenat pel Consell d'Hisenda per al registre dels moriscs que eixien pel port de Cartagena. Establerta la seua duana a Múrcia, aquest comissari no permetria la possessió de més de vint reals per persona una vegada s'havia superat la ciutat. Com a conseqüència d'aquesta situació les primeres tropes de moriscs que arribaren per a embarcar a Cartagena es veurien obligades a vendre la seua roba per a costejar el noli d'embarcacions, afrontant el seu posterior bandejament en unes condicions vertaderament miserables.¹²³ La capacitat econòmica dels exiliats va dependre per tant de la comprensió de cada comissari.¹²⁴ La Corona no va fixar cap taxa universal, i només va intervenir en les decisions dels seus enviats quan aquestes es demostraven abusives, como ocurreria en el cas del comptador Paz.¹²⁵

El registre de les joies seria també meticulós. D'acord amb les ordres del rei els moriscs castellans podien conservar les seues joies sempre i quan pagaren per aquestes la meitat exacta del seu valor taxat.¹²⁶ Per a assegurar que aquesta condició es complia escrupolosament, la Corona va permetre que els comissaris nomenaren taxadors en cada punt de registre, que van ser elegits entre els joiers i argenters del lloc.¹²⁷ La seua tasca seria clau a l'hora de finançar l'estructura administrativa de l'expulsió, fet que ha deixat un major rastre en la documentació. Les descripcions de joies, sense ser abundants, sovintegen en els informes i memorials de registre dels comissaris castellans, i constitueixen una font fonamental per a l'estudi de la joieria morisca, els seus gustos i motius.

El registre de béns efectuats pel comissari Juan Bautista Pastrana a la platja d'Almuñécar en l'estiu de 1611 arrebegà diferents notícies sobre les joies dels moriscs granadins. Cecilia López declarà un petit Crist d'argent sobredaurat amb dues perles i un escuradents d'argent que van ser taxats en deu reals. Leonor de Biedma, veïna d'Alhendín, registrà dos anells d'argent sobredaurat que es taxaren en quatre reals i una altra Leonor, aquesta vegada d'Àvila, un collaret de perletes¹²⁸ amb set granadures d'or de quartà, i unes altres huit de mig real, valorada en huit reals. La granadina María de los Ángeles visità dues arracades que es taxaren en uns altres huit reals, i Isabel de Velasco un didal i un cap encastats en argent i unes arracades daurades que costaren cinc reals. María de Jesús presentà un petit *agnus dei*¹²⁹ d'or i una campaneta d'argent que es taxaren en dotze reals. A pesar que hi ha d'altres exemples, l'import i les característiques n'eren ben semblants. Es

123. AGS, E, 228-2. Luis Fajardo a Felip III, Múrcia, 16 d'abril de 1610.

124. A Almuñécar el morisc Alonso Moreno rebria llicència per a emportar-se fins a tres mis quatre-cents reals després de presentar un certificat firmat per l'escrivà Juan López en què s'atestava que aquest morisc havia deixat a Granada uns altres tres mil cinc-cents com a servei a Sa Majestat per la venda de la seua casa. *Ibid.*, 245, 32. Juan López a Felip III, Almuñécar, 2 de desembre de 1611.

125. *Ibid.*, 228-2. Consulta del Consell d'Estat, Madrid, 22 d'abril de 1610.

126. *Ibid.*, 2639, f. 151. El secretari Andrés de Prada al duc de Lerma, Madrid, 11 de gener de 1610.

127. *Ibid.*, CHJ, 501-15, 9.

128. Perla de forma irregular i, normalment, petita.

129. Reliquiari que especialment les dones portaven al coll.

tractava abans de petits objectes no molt costosos, que pertanyeren a les dones i destinats, en molts casos, a la decoració però també, i molt curiosament, a la devoció —fet que planteja l'interrogant de si aquelles creus i *agnus dei* es portaven per una creença vertadera o com a una forma més de dissimulació. En tots els casos les autoritats assenyalaren als moriscs dues possibilitats, çò és, pagar la meitat del seu import taxat i conservar la peça, o bé entregar-la a canvi de la meitat del seu valor en moneda. La bijuteria en llautó i d'altres materials estaria també present en molts d'aquests registres —el morisc Alonso Pimentel, de Granada, registraria una sàrria sencera—, però donat el seu valor escàs només apareix en la documentació sota l'apel·latiu de quincalla.¹³⁰

Les joies dels moriscs de San Lorenzo de la Parilla no variaren massa en la seua tipologia respecte a les granadines. Es tractava sobre tot d'anells, cadenets i *zarzillos*¹³¹ d'or, argent i llautó¹³² —llises o amb alguna pedra—, collarets de perletes i alguns *agnus dei* d'un volum reduït. En qualsevol cas en els registres d'aquests moriscs es revela una diferència marcada pel que fa als de Granada, que ve donada per l'existència de nombroses peces fabricades en coral. Tallat en forma d'anell, però sobre tot enfilat en polseres aquest material seria molt emprat per les morisques de San Lorenzo, des de xiquetes a velles i en quantitats significatives. La dona de Diego Ramírez registrà tretze voltes de corals menuts que portava posades en el canell. La néta de Gracia de Baeza dotze, Catalina de Fajardo set i la dona de García de Castilla quatre.¹³³ El coral representava un dels principals elements de la joieria morisca dels habitants de San Lorenzo, i podria dir-se el mateix dels moriscs de Palència i Villarubia de los Ojos.¹³⁴ En qualsevol cas no totes les famílies tenien accés a aquests objectes. La proporció dels moriscs que a Almuñécar, San Lorenzo o Palència registraven joies davant dels comissaris va ser sempre escassa en relació al conjunt de la població, i el nombre de peces per família discret.

Les excepcions, tot i que són comptades, també foren presents. Luis Fernández, morisc de San Lorenzo, i la seua dona Àngela, declararen una granadura¹³⁵ de perletes amb una peça d'or i un *agnus dei*, un anell de perleta amb sis barballetes,¹³⁶ dos collarets de perletes amb sis peces d'or cadascuna, tres anells d'or amb pedres colorades i uns altres tres anells petits, tres polseres de voltes de corals, dos manilles¹³⁷ d'ambre i argent, tres peces d'ambre gros i cristall i un *agnus dei* d'argent sobredau-

130. AGS, E, 245, 32. Juan López a Felip III, Almuñécar, 2 de desembre de 1611.

131. Arracada normal o en forma d'anella.

132. Aliatge de coure i cinc, de color groguenc pàl·lid i susceptible de gran brillantor i poliment.

133. AGS, E, 243. Felip III al marquès de Cañete, Madrid, 19 de gener de 1610.

134. L'existència d'enfilalls de corals entre els aixovars dels moriscs de Villarubia ha estat apuntada recentment. T.J. DADSON, *Los moriscos de Villarrubia de los Ojos (Siglos xv-xvii). Historia de una minoría asimilada, expulsada y reintegrada*, Madrid-Frankfurt am Main, 2007, 678-679.

135. Conjunt de granadures foradades, amb què, enfilant-les, es feien adornaments i labors.

136. Diminutiu de barballera 'cada apèndix del coll de les cabres', usat en sentit figurat com a sinònim d'arracada o *zarzillo*.

137. Mena d'argolla d'or, argent o un altre metall, usada per les dones per a adornar els canells, braços o empenya dels peus.

rat.¹³⁸ A Palència, Lorenzo Rojas registrà un rosari de coral amb deu extrems d'or, dos *agnus dei* d'or esmaltats i guarnits de perletes, un coral guarnit d'or i esmaltat de blau, verd i roig, dos anells amb pedra blanca encastada, un altre amb una pedra roja i un quart pla, un collaret amb una pedra verda, quatre peces de perletes encastades en or, diverses granadures de cristall, unes arracades d'or de perletes, unes altres de perles i una creu esmaltada en verd.¹³⁹ En ambdós casos es tractava de moriscs acomodats, que declararen aixovars extensos i sumes de diners substancials.

El resultat d'aquests registres va ser molt beneficiós per a la Corona. Només a Burgos es recaptaren més de trenta-cinc recomptes de maravedisos que serviren sobradament per a cobrir les despeses de gestió de la duana i ingressar una bona quantitat de diners en les arques reials.¹⁴⁰ Però en realitat les xifres eren més discretes. D'acord amb els càlculs del comte de Salazar, les tres mil nou-centes setantadós cases de moriscs registrades a Burgos no havien cedit a la Reial Hisenda més que 5'8 reals de mitjana per família, i sense comptar que aquella xifra s'havia optés després de sumar els ingressos provinents de la requisa de mercaderies il·lícites. La majoria dels moriscs que havien passat per Burgos només havien declarat la seua roba, petites quantitats de diners i unes poques joies, però tot i que Salazar estava convençut de la modèstia de moltes d'aquelles persones, no deixava de denunciar la incidència del contraban.¹⁴¹

Llevat que un bon nombre de moriscs s'acolliren a la normativa imposada per la Corona i declararen els seus béns en moneda i joies fins i tot amb el risc de perdre una part del seu valor, hi hagué també molts altres que decidiren eludir els registres, ocultant el seu vertader patrimoni i traient-lo de Castella de forma fraudulenta. El comte de Salazar en va ser testimoni. Oculta en unes caixes amagades sobre els eixos d'uns dels carros que portava a una columna de moriscs d'Alcalá i Pastrana, es va trobar una gran cadena d'or valorada en més de quatre mil reals, a més d'altres collars, polseres, collarets, enfilalls de perletes i *agnus dei* que van ser taxats en diversos milers de reals més. Junt amb la moneda d'or i argent que els acompanyava, aquell tresor va estar valorat en més de trenta-tres mil reals. Els propietaris d'aquelles joies no es manifestaren, i Salazar va permetre l'eixida de la tropa sense efectuar detencions. Els culpables aconseguiren escapar, però perderen la major part del seu patrimoni.¹⁴²

El comte de Salazar intensificà els registres però, tot i que es produïren altres requises, mai foren de gran valor. El comissari estava convençut que molts moriscs ocultaven el seu vertader patrimoni, però el problema residia en què, a pesar de l'esforç, la duana de Burgos distava molt de ser totalment efectiva. Els camins que corrien paral·lels a Burgos i cap a la frontera francesa eren transitats per nombrosos moriscs que, fent-se passar per cristians vells, tractaven d'evitar el pagament del

138. Ags, E, 243. Felip III al marquès de Cañete, Madrid, 19 de gener de 1610.

139. *Ibid.* Relació de los béns declarats pels moriscs davant del corregidor Luis Muñoz, Palència, 27 d'agost de 1610.

140. *Ibid.*, CJH, 501-15, 10.

141. *Ibid.*, E, 228-2. Salazar a Felip III, Burgos, 24 d'abril de 1610.

142. *Ibid.*, 220. Salazar a Felip III, Burgos, 17 de febrer de 1610.

aranzels.¹⁴³ Aquesta va ser almenys l'acusació que el corregidor de Biscaia llançà contra un morisc granadí que va ser apressat a Durango amb nou-cents reals d'argent a les butxaques i un coixí en què amagava més de mil escuts entre joies i monedes. Com a conseqüència d'aquella notícia, el comte de Salazar ordenaria esbudellar tots els coixins, les màrfegues i camises que, a partir d'aquell moment, registraren els moriscs que passaven per Burgos.¹⁴⁴

Però en la majoria de les ocasions no van ser els moriscs els que s'ocuparen de treure clandestinament el seu patrimoni, sinó comerciants i homes de negocis que canviaren els seus diners i joies per lletres de canvi, o s'oferiren a transportar mercaderies de contraban a canvi d'una bona comissió. Les notícies sobre aquestes pràctiques van ser molt comunes. A Madrid es denuncià que la posta ordinària que unia la vila amb Portugal era utilitzada pels moriscs per a treure enormes sumes de diners.¹⁴⁵ També es va dir que l'ambaixador francès i d'altres particulars de Madrid ajudaven els moriscs a amagar els seus diners, i a Valladolid van detenir un llibreter que ajudava a passar diners a França.¹⁴⁶ A Cartagena es van trobar vint mil reals en lletres de canvi ocultes en el timó d'un vaixell genovès,¹⁴⁷ i al 1610 Felip III arribà a ordenar la suspensió de les activitats comercials dels mercaders portuguesos de San Sebastià per a evitar el contraban de diners que, segons es deia, mantenien cap a San Juan de Luz, on s'estava concentrant la majoria dels moriscs expulsats per França.¹⁴⁸

Però encara que es va tenir constància per diferents fonts de l'extracció il·legal de diners i joies i es produïren algunes detencions, la Corona mai arribà a frenar per complet el desenvolupament d'aquestes pràctiques. Per aquest motiu és impossible calcular l'impacte real del contraban sobre el conjunt de l'expulsió i, per torna, sobre els registres de béns. Però en tot cas l'impacte del frau no degué d'afectar a totes les poblacions i, ni molt menys, a totes les famílies. Els registres evidencien que no tots els moriscs rics evitaren les inspeccions i, altrament, que una bona part del conjunt de la població morisca no tenia un gran patrimoni que amagar. A aquesta mateixa conclusió arribarien molts dels comissaris de l'expulsió i, per extensió, la pròpia Corona, que va veure frustrades les seues expectatives d'ingrés i inversió inicials. És evident que, exceptuant casos concrets, els moriscs dels quals coneixem el registre no gastaren gran sumes de diners en la compra de tèxtils i d'altres mercaderies i que, per norma general, la immensa majoria de les manufactures que registraren pertanyeren als seus aixovars i no a compres recents. En aquest sentit cal fer esment que el gros de la hisenda declarada d'aquests moriscs es basà sobre tot en la roba de la seua casa, tal com assenyalà fa ja uns anys Serafín de Tapia al definir l'economia dels moriscs d'Àvila en el moment de

143. *Ibid.*, Salazar a Felip III, Burgos, 12 de febrer de 1610.

144. *Ibid.*, El corregidor de Vizcaya a Felip III, Bilbao, 17 de febrer de 1610.

145. *Ibid.*, 228-2. Consulta del Consell d'Estat, 4 de març de 1610.

146. *Ibid.*, 229. El llicenciat Ríos de Inestrilla a Felip III, Valladolid, 12 de gener de 1611.

147. *Ibid.*, 220. Luis Fajardo a Felip III, Múrcia, 5 de febrer de 1610.

148. *Ibid.*, 228-2. Consulta del Consell d'Estat, 4 de març de 1610.

l'expulsió.¹⁴⁹ Aquesta circumstància explica per tant l'impacte mínim de la inversió morisca en les indústries manufactureres castellanques entre 1609 i 1611, encara que no es posa en dubte que la compra de manufactures ajudà a les exportacions i la balança comercial.

La imatge del monarca tampoc va quedar afectada. Tot i que els objectius d'autofinançament se sostingueren en relació a les exaccions efectuades als moriscs i no hi hagué una política aranzelària fixa i ajustada a la normativa duanera ordinària, la Corona aconseguí ocultar el seu inequívoc interès econòmic en el patrimoni dels moriscs darrere d'una pantalla de legalitat i respecte al marc fiscal que no va ser discutit ni posat en dubte en cap moment. Els moriscs castellanques es convertiren així en els financers de la seua pròpia expulsió, al temps que Felip III mantenia incòlume la construcció propagandística sobre la qual havia establert la seua decisió. Però darrere d'aquell teló de sacrifici regi s'ocultava una realitat ben diferent. El valor dels béns immobles abandonats pels moriscs castellanques va constituir una font d'ingressos extraordinària per a la Corona. Sabedor d'aquesta circumstància, Felip III ordenaria que tots els diners procedent dels béns immobles i el bestiar dels moriscs del patrimoni reial s'invertira en obres de caritat i en la lluita contra l'heretgia. D'aquesta forma gran part dels diners s'invertiren en la millora de la defensa costera, la presa i ocupació del presidi de Larache i el manteniment d'algunes obres pies i hospitals. Fins i tot es projectà invertir tres-cents ducats en la compra d'un gran llum per a l'església del Sant Sepulcre de Jerusalem a major glòria i memòria del monarca.¹⁵⁰ Però llevat d'aquell maquillatge, el benefici econòmic per a la Corona va ser incontestable. Siga com fóra, els registres del béns no només són el testimoni directe de l'últim episodi de la política fiscal castellana respecte als moriscs, sinó també un document de primer ordre per al coneixement de la cultura material dels expulsats. Però la limitació de la mostra que hem analitzat ha de posar-nos en guàrdia. Les conclusions d'aquest estudi són parcials i s'apliquen només a zones molt concretes del territori castellà. Queda molta faena per fer, sobre tot en la identificació de nous registres i el seu estudi comparatiu dels aixovars i l'economia a nivell local i regional. Només aleshores es podrà determinar amb exactitud la condició econòmica, social i cultural dels moriscs que eixiren de Castella entre 1610 i 1614.

149. S. DE TAPIA SÁNCHEZ, *La comunidad morisca de Ávila*, Salamanca, 1991, 358-359.

150. AGS, ES, 2640, 323. Consulta del Consell d'Estat, Madrid, 1 d'agost de 1610.